

Папір острозьких видань у контексті діяльності острозької папірні

Острозька друкарня, що працювала з кінця 70-х р. XVI ст. і впродовж першого десятиліття XVII ст., залишила свій помітний слід в історії українського та східнослов'янського книговидання завдяки випуску тут першого повного тексту церковнослов'янської Біблії та популярних творів вчителів християнської церкви Василя Великого та Іоанна Златоуста, а також низки актуальних полемічних творів, направлених на підтримку православної віри, а також видань навчального характеру. Попри дослідженість видань цієї друкарні все ще залишається багато білих плям в її історії, і актуальним є пошук подальших можливостей її дослідження, оскільки практично не збережені документи стосовно її діяльності. Одним із альтернативних джерел вивчення історії острозької друкарні може стати аналіз паперу її видань. Наш досвід дослідження паперу стародрукованих пам'яток XVI-XVII ст. свідчить, що філіграні є багатим і ще до певної міри науково не осмисленим і не охопленим джерелом історико-книгознавчих досліджень. Аналіз філіграней надає відомості з історії закупівлі паперу, подекуди може свідчити про послідовність друкування частин видання, про редагування тексту в процесі публікації, варіанти друку тощо.

Загалом за час діяльності друкарні у Острозі, згідно з інформацією каталогу українських стародруків Я. П. Запaska та Я. Д. Ісаєвича, вийшло друком 27 острозьких видань [6], серед них одне зафіксоване лише в бібліографії. У фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі по тексту НБУВ) доробок острозької друкарні представлений 14 виданнями у 51 примірнику [2, №437-450] та одним дерманським виданням у 4 примірниках [2, №48]. Поки що наше дослідження паперу примірників острозьких видань побудоване саме на аналізі примірників видань зі збірки НБУВ, хоча подеколи залучені й примірники інших збірок, особливо видань початкового періоду острозького книговидання часів діяльності тут Івана Федорова. Відмітимо, що водяні знаки паперу острозької Біблії 1581 р. були предметом дослідження К. Я. Тромоніна [20, №388-414; 846-847, 1012], М. П. Лихачова [9, с. 102, 103], Е. Лауцявічюса [23, с. 246], О. Я. Мацюка [12, с. 37-46; 11, с. 21-34], Я. Д. Ісаєвича [7, с. 100], Є. Я. Немировського [18, с. 149-150; 17, с. 297-298], І. Я. Лосієвського [10, с. 28-45], Н. П. Бондар [1, 3]. Водяні знаки інших острозьких видань часів роботи у друкарні

І. Федорова зафіксовані у дослідженнях Г. Грасгофа та Д. Г. Сіммонса [22, s. 5, 18], О. Я. Мацюка [12], Є. Л. Немировського [18, с. 109-111; 19, с. 101-102; 17, с. 74-75], Е. Лауцявічюса [22, s. 246], Я. П. Запаса [5, с. 28, 109-111], А. В. Євтушенко [4, с. 145-146]. Окремі зауваження щодо паперу пізніших острозьких видань містяться у публікаціях М. Гембаровича [21, s. 56], О. Я. Мацюка [13, с. 144; 14, с. 37], Е. Лауцявічюса [23, s. 247; 9, с. 55] та ін.

Причому варто взяти до уваги те, що повноцінно дослідити папір дозволяє лише вивчення водяних знаків видань, надрукованих форматом у двійку, тобто в друкарський аркуш, оскільки саме при друкуванні видань такого формату водяний знак потрапляє на середину одного із пари аркушів. Тобто це – згорнутий вдвоє паперовий аркуш, по центру однієї із частин якого розташований водяний знак. При дослідженні видань у четвірку водяний знак потрапляє на середину кожного другого із двоаркушів, тобто півводяного знаку є на половині аркушів посередині біля корінця. За умови якщо книжка щільно прошита біля корінця і погано відкривається, знак маловидимий для дослідження. У виданнях ще меншого формату, тобто у вісімку, четверта частина знаку розташована біля верхнього берега аркуша при корінці. Якщо у примірнику сильно обрізані береги, а береги переважної більшості примірників у процесі їх побутування обрізалися, це додатково зменшує доступну для дослідження частину водяного знаку, тому такі видання маленького формату є найменш інформативними при дослідженні паперу.

Тому повноцінно можна дослідити папір лише двох острозьких видань, надрукованих форматом у двійку – Біблії 1581 р. та «Книги о посництві» Василя Великого 1594 р., а також дерманського Октоїха 1604 р. Поки що нам вдалося репрезентативно проаналізувати примірники Острозької Біблії 1581 р. У процесі дослідження було переглянуто 65 примірників острозької Біблії 1581 р. зі збірок Києва, Москви, Львова, Харкова та Острога. Історико-книгознавчий аналіз видання свідчить, що Острозька Біблія 1581 р. складається із 628 аркушів, відтак має 314 сюжетних філіграней. Унаслідок проведеного нами аналізу паперу Острозької Біблії 1581 р. вдалося встановити, що примірники суттєво відрізняються один від одного за складом паперу, при цьому не вдалося виявити відмінностей у наборі аркушів, надрукованих на різному папері. Одні примірники мають подібні філіграні, інші – відмінні від перших, при цьому подібні між собою. Тобто йдеться про два варіанти паперу видання острозької Біблії. Окремі примірники являють собою суміжні варіанти паперу. Оскільки одна з груп представлена меншою кількістю примірників, ми умовно назвали її першим варіантом. При друкуванні цього варіанту

використано водяні знаки близько 12 сюжетів у такому співвідношенні: Ястжембец у картуші під короною – 40%, Топор у картуші під короною – 14%, 3. Ястжембец у картуші під митрою – 10%, Новіна – 10%, Леварт – 9%, Козел більший під короною – 8%, Юноша більший під короною – 4%, Підкова маленька без картуша – 2%, Лебідь під короною – 2%, Топор маленький без обрамлення навкіс – 1%, Топор у картуші навкіс – 1%, Орел без картуша – 0,5%. До другої групи належать примірники, надруковані на папері з такими водяними знаками: Підкова маленька з хрестом без картуша – 50%, Топор під півмісяцем без картуша – 32%, Юноша (Агнець) – 5%, Абданк – 3%, Новіна – 2%, Козел – 2%, Ангел – 1%, Лебідь (Дунін) – 1%, Орел – 1,5%, Леварт – 0,5%, Свенчиц – 0,5%, Єліта – 1%, Ястжембец під короною – 0,5%, Гоздава – 0,5%, Кабан – 0,5%, Остоя – 0,5%, Лігера S – 0,3%, усього близько 18 сюжетів.

Примірники обох груп синхронно демонструють майже однакове кількісне співвідношення знаків і подібність посторінкового розміщення паперу із однаковими філігранями, що свідчить про надходження паперу до друкарні окремими партіями. Детальніший аналіз паперу кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, показав, що у межах одного примірника різні частини можуть становити як один, так і різні варіанти, а також у складі варіанту, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) другого варіанту. Аналіз комплексів водяних знаків 65 примірників Острозької Біблії 1581 р. показав, що водяні знаки першого варіанту мають 13 примірників, що складає приблизно п'яту частину тиражу, водяні знаки другого варіанту мають 49 примірників – три чверті тиражу, тобто 75%, у 5 примірників (6%) різні частини належать до різних варіантів. Детальніший аналіз паперу кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, свідчить, що у межах одного примірника різні частини можуть належати до різних варіантів, а також у складі варіанту, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) іншого варіанту.

В обох виділених варіантах є філіграні, що виявлені у значній кількості, а також такі, що представлені лише на окремих аркушах. Названий нами першим варіант виявляє дещо меншу кількість знаків, другий варіант – дещо більшу із-за наявності групи знаків, що зустрічаються один або декілька разів, і не у всіх примірниках. В обох групах є знаки, що переважають, – Ястжембец у картуші під короною (40%) для першого варіанту; Підкова маленька з хрестом без обрамлення (50%) та Топор під півмісяцем без картуша (32%) – для другого. Варто вказати на подібність переважаючих знаків обох варіантів. Зокрема, знак Підкова з хрестом без картуша можна назвати знаком Ястжембец без обрамлення, якщо вважати, що підкова обернута кінцями вверх. Можливо, це пояснюється

використання для друку обох варіантів продукції однієї папірні, однак із відмінностями якості, можливо, наприклад, внаслідок лошіння, проклеювання тощо. Питання залишається відкритим і потребує подальших досліджень.

Окрім Острозької Біблії 1581 р. у період роботи в друкарні І. Федорова тут були надруковані малоформатні видання Букваря та Азбуки 1578 р., Нового Завіту із Псалтирем 1580 р., «Книжки собраніе вещей нужнейших» Т. Михайловича 1580 р. та «Хронології» А. Римші 1581 р. Першим виданням (або двома виданнями) острозької друкарні, започаткованої В. К. Острозьким за участю І. Федорова, стало видання Букваря або Азбуки, надрукованої близько 1578 р. маленьким форматом у вісімку. Загалом дослідники ведуть дискусію, чи це було два видання, чи одне, і фіксують тут водяні знаки Абданк, Топор під півмісяцем, Підкова з хрестом без картуша. В тому числі для розрізнення двох видань – Букваря і Азбуки, – використовують і аргументацію використання різного паперу у різних зошитах примірника. Відмітимо, що папір із такими само філігранями виявлений і в Острозькій Біблії 1581 р.

Наступним виданням острозької друкарні став Новий Завіт із Псалтирем, надрукований тим же кишеньковим форматом у вісімку в Острозі у друкарні В. К. Острозького І. Федоровим 1580 р., що складався із 494 аркушів. Тобто це вже було велике за обсягом видання, і воно потребувало значно більшої кількості паперу, ніж Буквар чи Азбука 1578 р. Ми переглянули 14 примірників острозького Нового Завіту із Псалтирем 1580 р. зі збірок Києва, Львова, Москви та Харкова. Усі примірники цього видання мають доволі сильно обрізані береги, тому здебільшого видимі лише покрайні фрагменти водяних знаків, які складно, а подекуди й неможливо ідентифікувати. З долею вірогідності це водяні знаки таких сюжетів – Ангел, Юноша (Агнець) та Підкова з хрестом без картуша. Серед розпізнаних водяних знаків переважає філігрань Підкова з хрестом без картуша. У одному із примірників фіксується папір Топор під півмісяцем. Окремі видимі фрагменти знаків, вірогідніше всього, вказують на філігрань Єліта. Всі ці знаки цілком кореспондуються з філігранями Острозької Біблії 1581 р.

Попередні спостереження свідчать, що для друкування Нового Завіту 1580 р. було використано доволі якісний папір. До його особливостей належить те, що вержери добре видимі на просвіт, а понтюзо малопомітні. Папір із філігранню Ангел порівняно із іншими видами гіршої якості, він м'якший. Також видно більшу частину цього водяного знаку у порівнянні із іншими, що може вказувати на менші розміри паперу із водяним знаком Ангел порівняно зі стандартним аркушем.

У цьому ж 1580 р. в Острозі був надрукований також малоформатний (у вісімку) алфавітно-предметний покажчик до Нового Завіту під назвою «Книжка собраніе вещей нужнейших» Тимофія Михайловича, що складається із 53 арк. Дослідження паперу двох примірників «Книжки собранія вещей нужнейших» Тимофія Михайловича 1580 р. дозволило зафіксувати у примірниках зі збірок Львівської національної наукової бібліотеки України та Російської державної бібліотеки (Москва) папір зі знаками Юноша у бароковому картуші під короною, Ангел, Ястжембец під короною, Топор у лінійному картуші, Підкова з хрестом без картуша. Відомостей стосовно водяних знаків аркушівки під назвою «Хронологія» А. Римші, що вийшла друком у Острозі 5 травня 1581 р., нам віднайти не вдалося. Видання відоме у одному унікальному примірнику, що зберігається у Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург).

Наступною по часу публікацією після Острозької Біблії 1581 р. традиційно вважається невеличка збірка творів Г. Смотрицького «Ключ царства небесного» 1587 р. Видання надруковане форматом у четвірку, складається із 44 аркушів. Видання рідкісне, збереглося у двох неповних примірниках – у НБУВ та у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника. До цього часу залишається дискусійним питання стосовно місця та часу публікації цієї пам'ятки. Серед ймовірних, окрім Острога, дослідники називають також друкарню Мамоничів у Вільнюсі. Аналіз паперу примірника збірки НБУВ показав, що його надруковано на однотипному папері з філігранню Топор під півмісяцем, причому півмісяць зверху чільно прилягає до сокири. Маркований таким знаком папір побутував в Україні, подібний водяний знак активно використаний у Острозькій Біблії 1581 р. (у тому варіанті, який ми умовно назвали другим), і це можна вважати свідченням на користь його публікації у Острозі. Для друкування книжки використано папір посередньої якості, сіруватий, із добре видимими на просвіт вержерами і понтюзо, подекуди трошки тонший або товщий. Коливається й відстань між понтюзо – переважно 29-31 мм, іноді 27 мм. Певних відомостей стосовно місця виготовлення паперу дослідниками не встановлено, взагалі увесь папір, маркований знаком Топор, приписують папірням Тенчинських під Краковом та Любліном. Однак зрозумілих пояснень, навіщо над сокирою розміщено ще й півмісяць, дослідники не наводять. У пізніших виданнях, в тому числі й острозьких, з'явиться папір із Топором, над яким розміщуються півмісяць та орел, подекуди на грудях орла зображене серце. Однак, подібний папір свідчить на користь того, що книжку, вірогідніше, надруковано в Острозі, а не у Вільнюсі.

Хронологічно наступним виданням острозької друкарні стала

Книжниця в шести розділах, яку інакше називають «О єдиной істинной православной віре, і о святой соборной апостольской церкви», автором якої вважається Василій Суразький-Малюшицький. У вихідних відомостях видання позначено 1588 р., однак існує припущення про його друкування на 10 років пізніше від вказаної дати, тобто у 1598 р. [16, с. 77]. Шляхом перегляду паперу двох примірників цього видання було виявлено філіграні: Голова бика у округлому картуші без обрамлення, Колоски у бароковому картуші, Сліповрон, що вже не демонструють подібності до водяних знаків острозьких видань часів І. Федорова, однак достеменно і не вказують на друк у Вільнюсі, а не в Острозі, навпаки, мають збіги із з папером наступних острозьких друків.

У березні 1594 р. в Острозі вийшла друком «Книга о постничестві» Василя Великого. Цілком можливо, що «Книга о постничестві» стала першим післяфедорівським виданням, що побачило світ у Острозі, оскільки місце і час друкування двох попередніх видань є дискусійними. Великоформатний друк великий за обсягом – складається із 604 аркушів, організованих у чотири рахунки. Повний примірник «Книги о постничестві» Василя Великого має 302 сюжетних філіграні. До дослідження ми залучили папір 9 примірників збірки НБУВ та один примірник Острозького історико-культурного заповідника. Було виявлено філіграні таких сюжетів – Топор у бароковому картуші кількох видозмін, у тому числі і під півмісяцем без картуша та у бароковому картуші, Єліта у бароковому картуші, Абданк із завитками, Лебідь у картуші без корони, Ястжембец в округлому картуші із завитками, Голова бика у колі, Башти у лінійному картуші.

Можемо зафіксувати факт використання у різних примірниках двох різних наборів паперу. Один із варіантів, надрукований на порівняно цупкішому та якіснішому папері, має філіграні Топор у картуші, Абданк, Ястжембец, Лебідь, значно менш якісним здебільшого є папір із філігранями Башти та Голова бика. Практично у всіх переглянутих нами примірниках перші вісім аркушів із вступними текстами надруковані на цупкому якісному папері з філігранями Топор у картуші під короною та Єліта. Стосовно наступних аркушів, то далі в одних примірниках трапляється папір якісний, у інших – гіршої якості. Тобто мав місце випуск примірників, надрукованих на якіснішому папері та менш якісному. Якісний папір має водяні знаки – Топор під короною у картуші більший, Топор під короною менший, Топор у овальному картуші під короною з обрамленням / без обрамлення, Топор під півмісяцем у бароковому картуші із завитками, Топор під півмісяцем без картуша. Знаки, артибутовані до неякісного паперу, інколи знаходяться й на якісному,

наприклад, Голова бика в округлому картуші. Можливо, примірники підбиралися в залежності від цупкості або товщини паперу, щоб аркуші не дуже сильно відрізнялися один від одного. Загалом варто відмітити, що ці види паперу, окрім знаків Голова бика та Башти, використовувалися при друкуванні Острозької Біблії 1581 р.

Наступним острозьким виданням став «Маргарит» Іоанна Златоустого, що вийшов друком у 1595 р. форматом у четвірку і складається із 543 арк. кількох рахунків. При перегляді 5 примірників збірки НБУВ вдалося виявити на папері цього видання водяні знаки: Голова бика в овалі, Колоски в картуші, щит із горизонтальними хвилястими смугами, Доліва, Лебідь у картуші, Башти, Топор у картуші із завітками, Топор під півмісяцем у картуші із завітками, Леліва, Єліта в бароковому картуші, можливо, Леварт, Сліповрон у орнаментальному обрамленні. Причому значно переважає папір, маркований філігранню Голова бика в овальному картуші, використано також велику кількість паперу зі знаком Колоски в бароковому картуші, подекуди тут зображено два, подекуди три колоски. Вартий уваги водяний знак Леліва – О. Я. Мацюк приписує його папірні у Бузьку [15, с. 30]. Подібний до виявленого у «Маргариті» 1595 р. папір буде використаний при друкуванні «Апокрисису» Х. Філалета, і це видання має багато спільних водяних знаків із «Маргаритом».

Варто вказати на те, що у публікаціях дослідників, зокрема, М. Гембаровича [21, s. 56], потім О. Я. Мацюка [14, с. 37-39], йдеться про те, що саме у виданні «Маргарита» було вперше використано папір острозького виробництва. Однак ми поки що можемо констатувати факт, що посторінковий перегляд п'яти примірників Маргариту з фондів НБУВ, чотири з яких повні, не продемонстрував жодного аркуша паперу острозького виробництва. Відтак або ж ми маємо справу із примірником з певним особливостями, який досліджував М. Гембарович (а він на жаль, не вказав, з якого саме примірника із якого аркуша знято опубліковані філіграні), або ж дослідник помилився. Відтак питання стосовно найранішої фіксації паперу острозького виробництва у острозьких виданнях поки що залишається відкритим, потребуючи подальшого аналізу філіграней примірників видань острозького друку.

У острозькому виданні – у «Книжиці в десяти розділах», передмова якої датована червнем 1598 р., надрукованої форматом у вісімку на 144 аркушах, при аналізі одного примірника збірки НБУВ виявлено філіграні Сліповрон?, герб Острозьких, чотирираменний хрест у картуші, можливо, Орел. Щодо острозького паперу, то виявлено один із його видів – однодільний щит із гербом Конча під князівською короною [15, с. 141, № 365-367], на аркушах 4, 5, а потім починаючи з аркуша 62 і до кінця

книги. Таке використання для друку майже на дві третини острозького паперу свідчить про інтенсивну діяльність папірні десь у середині 1598 р. Щодо особливостей паперу, то він дещо сіруватий, цупкий, однак доволі якісний.

Також на сучасному острозькому папері надруковано ще одне острозьке видання, вірогідно, того ж 1598 р. – «Отпис на лист... отца Ипатія, Володимерского і Берестейского епископа», підписане псевдонімом Клірика Острозького, надруковане форматом у четвірку на 57 нумерованих аркушах. Дату публікації в книжці не зазначено, видання датується за часом написання твору, вказаним у назві. Аналіз двох примірників цього видання показав використання виключно острозького паперу. Зокрема, від початку книги до аркуша 30 виявлено острозьку філігрань із одночасним гербом Острозьких під князівською короною [15, с. 141, № 365–367], таким самим, як у «Книжці в десяти розділах», а починаючи із аркуша 30-трискладовий герб Острозьких у овалі [15, № 362–364]. На одночасному гербі зображено герб Конча (або Герб Слуцьких) під князівською короною, на трискладовому – вверху Юрій Зміборець або Погонь Руська, внизу – Острозьких та Конча. Причому варто відмітити, що друга із філіграней розташована не на корінцевому згині аркушів, а на одній із його половин, що свідчить про більший розмір цього паперу острозького виробництва порівняно із попереднім, і вірогідно, засвідчує одночасне виготовлення в Острозькій папірні обох видів паперу. Якщо співставити папір цього видання і з іншими острозькими, датованими тим само 1598 р., то можемо зробити висновки про друк «Отпису» Клірика Острозького не раніше другої половини 1598 р. або й на початку 1599 р.

У грудні 1598 р. побачило світ ще одне видання острозької друкарні – Псалтир із возслідуванням, або «Правило истиннаго живота христіанскаго». Надруковане таким же невеликим форматом у вісімку. Має доволі великий обсяг – 494 аркуші. Нам вдалося дослідити один його примірник з фондів НБУВ, із колекції П. М. Попова. Примірник має значні втрати аркушів, тому не надає повноцінної інформації про використаний для друкування видання папір. Перегляд показав в складі цього видання папір острозького походження – герб Конча в орнаментальній рамці під князівською короною.

Дискусійним щодо його випуску в Острозькій друкарні є видання знаменитого «Апокрисису» Христофора Філалета. Місце та час друкування на книжці не зазначені. Вважається, що твір надруковано близько 1598-1599 р. Щодо паперу «Апокрисису», то в чотирьох примірниках збірки НБУВ виявлено водяні знаки – Ястжембець в округлому картуші із

завитками, Єліта в бароковому картуші із завитками, Колоски в округлому картуші, Голова бика в лінійному овальному картуші, Сліповрон, Топор у картуші під півмісяцем, Леліва у лінійному картуші (Бузьк), Орел? Найякіснішим серед використаних є папір зі знаком Ястжембец. Причому примірники «Апокрисису» мають відмінності у папері одного від одного. Загалом такий папір цілком кореспондується із попередніми острозькими виданнями, зокрема, найбільше із «Маргаритом» 1595 р. видання. Оскільки передмову твору датовано жовтнем 1597 р., можна висловити припущення, що десь в цей час і розпочався друк книжки. Невикористання тут острозького паперу може свідчити або про те, що острозька папірня не виготовляла ще власної продукції, або ж про небажання використовувати такий папір для неможливості ідентифікації місця друку цього гострополемічного твору.

У НБУВ зберігається рідкісний примірник острозького Часослова 1602 р. Кир.895, атрибутований нами декілька років тому. До того часу був відомий єдиний примірник цього видання у фондах Національної бібліотеки Росії в Санкт-Петербурзі. Часослов надрукований в четвірку на 176 нумерованих аркушах. Філіграні погано видимі через значну ушкодженість його аркушів. Серед них – Сліповрон, Любич у картуші, Топор під півмісяцем, зверху Орел, Башти у бароковому картуші, Собака / піворла, Ястжембец у бароковому картуші. Жодного аркуша острозького паперу не зафіксовано. Однак, порівняння паперу Часослова 1602 р. із папером наступних видань, де також не використуватиметься папір місцевого острозького виробництва, вказує на те, що відсутність острозького паперу не свідчить про його неострозьке походження.

У 1606 р. в Острозі був надрукований Требник, або інакше «Молитовник, ім'я в себѣ церковная послідованія» форматом в четвірку на 191 нумерованих аркушах. Проаналізовано один примірник збірки НБУВ. Переважає філігрань Топор під півмісяцем, зверху Орел, також трапляються знаки Сліповрон, Доліва, Колоски, Орел без картуша, Башти. Є тонкий папір Топор під півмісяцем, зверху Орел, трапляються аркуші менших розмірів. Паперу острозького виробництва в складі примірника не виявлено.

Наступного 1607 р. в Острозі вийшло «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» таким само форматом у четвірку на 183 нумерованих аркушах. Дослідження двох примірників цього видання показало філіграні Абданк у картуші із завитками, Абданк у овалі без завитків, Любич, Сліповрон у бароковому картуші, Ключі, Топор під півмісяцем, зверху Орел у обрамленні.

До доробку острозького осередку дотичний і дерманський Октоїх

1604 р., надрукований форматом у четвірку на 336 аркушах. Дослідження чотирьох примірників продемонструвало папір таких сюжетів – Сліповрон в округлому картуші, Любич в округлому картуші, Абданк деформований, Топор під півмісяцем із орлом, Собака / піворла, Башти маленькі у бароковому картуші, Долива. Цей папір цілком кореспондується із тим, який було використано при друкуванні острозьких Требника 1606 р. та Лікарства 1607 р.

Таким чином, порівняльний аналіз паперу різних видань острозької друкарні показує послідовну зміну видів паперу, і збіги паперу у близьких за часом виданнях. Деякі види паперу проходять через всі або через більшість аналізованих тут острозьких видань, наприклад – Топор під півмісяцем, Єліта, Голова бика. При підготовці публікації ми не ставили за мету встановити походження виявлених тут видів паперу. Попередньо можемо сказати, що переважає папір малопольського, переважно підкраківського походження. Також вживається папір, виготовлений в Острозі та Буську. Вдалося детальніше окреслити використання у виданнях Острозької друкарні паперу місцевого виробництва.

Щодо використання острозького паперу у місцевих виданнях, то не підтверджується поки що дата, задекларована у публікаціях попередніх дослідників, а саме 1595 р. [21, s. 56; 14, с. 37]. Можемо констатувати, що використання острозького паперу фіксується тільки у деяких острозьких друках 1598 р. – у «Книжиці у десяти розділах», «Отписі на лист» Іпатія Потія Клірика Острозького та Псалтирі із возслідкуванням. Це свідчить про активне виготовлення паперу в Острозі саме упродовж цього року. Варто відмітити, що використаний для друку цих видань папір острозького виробництва є цілком пристойної якості, що заперечує свідчення дослідників про погану якість місцевого паперу. Однак у інших виданнях цього часу, зокрема, у «Апокрисісі», острозький папір не виявлений. Не фіксується папір острозького виробництва і у жодному із місцевих видань початку XVII ст. – Часослові 1602 р, Требнику 1606 р., Лікарстві 1607 р. та дерманському Октоїху 1604 р. Відтак діяльність острозької папірні потребує подальшого вивчення на сучасному етапі переважно шляхом аналізу ширшого кола місцевих видань та примірників, а також аналізу паперу в місцевій документації, листування тощо.

Література

1. Бондар Н. П. К вопросу о существовании двух вариантов или изданий Острожской Библии 1581 г: флигранологический анализ экземпляров / Н. П. Бондар // Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в жизни своего времени, в науке, музейной и библиотечной работе XXI в.: Труды II Международ. научн. конф. – М., 2011. – С. 174-190.

2. Бондар Н. П. Кириличні стародруки 15-17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: Каталог / Уклад. Н. П. Бондар, Р. С. Кисельов, за уч. Т. М. Росовецької. – К., 2008. – 232 с.: іл.

3. Бондар Н. П. Філігранологічний аналіз примірників острозької Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень / Наталія Бондар // Наукові праці НБУВ. – Вип. 28. – К., 2010. – С. 288-302.

4. Євтушенко А. В. Про рідкісний примірник острозького видання Івана Федорова (з фонду Наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна) / Алла Євтушенко // Наук. пр. Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 139-149.

5. Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова / Яким Запаско. – Львів: Вища шк., 1974. – 221 с.: іл.

6. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574-1800 / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Кн. 1: 1574-1700. – Львів: Виц. школа, 1981. – 136 с.: іл.

7. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні: 2-ге вид., переробл. і доповн. / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Виц. шк., 1983. – 156 с.: іл.

8. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV-XVII веках / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс: Моклас, 1979. – 188 с.: іл.

9. Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археографический очерк / Н. П. Лихачев. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1891. – 106 с., 116 табл.

10. Лосиевский И. Я. Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях: Сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / Сост. И. Я. Лосиевский. – Харьков, 1987. – 55 с., іл.

11. Мацок О. Я. Бумага изданий Ивана Федорова / О. Я. Мацок // Федоровские чтения. 1978. – М.: Наука, 1981. – С. 21-34: іл.

12. Мацок О. Я. Водяні знаки на папері друків Івана Федорова / О. Мацок // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37-46.

13. Мацок О. Я. К истории острожской бумажной мельницы / О. Я. Мацок // Федоровские чтения. 1981. – М.: Наука, 1985. – С. 144-148.

14. Мацок О. Я. Острозька папірна кінця XVI-XVII ст. / Орест Мацок // Острозька давнина: Дослідж. і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – № 1. – С. 37-39: іл.

15. Мацок О. Я. Папір та філіграні на українських землях: XVI – початок XX століття / О. Я. Мацок. – К.: Наук. думка, 1974. – 296 с.: іл.

16. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія: 1576-1636 / І. З. Мицько. – К.: Наук. думка, 1990. – 192 с.: іл.

17. Немировский Е. Л. Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия / Е. Л. Немировский. – М.: Энциклопедия, 2007. – 912 с.: іл.

18. Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров / Е. Л. Немировский. – М.: Книга, 1974. – 224 с.: іл.

Папір острозьких видань у контексті діяльності острозької папірні

19. Острожская Азбука Ивана Федорова: Исследование. Словоуказатель / подгот. факс. изд., исслед. Е. Л. Немировского; словоуказатель А. М. Молдована. – М.: Книга, 1983. – 158 с.: прил. – 342 с.: ил.

20. Тромонин К. И. Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге / собрал и издал К. Тромонин. – М.: Тип. А. Семена, 1844. – [2], 22 с., CXXXI табл.

21. Gębarowicz M. Z dziejw papiernictwa XVI-XVIII w. / M. Gębarowicz // Roczniki biblioteczne. – Wrocław-Warszawa, 1966. – Т. 10. – З. 1–2. – S. 1–83; 30 tabl.

22. Grasshoff H. Ivan Fedorovs griechisch-russisch/kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar`von 1578/1580 / H. Grasshof, J. S. G. Simmons // Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. – Berlin: Akademie Verlag, 1969. – № 2. – 29 s., 33 tafeln.

23. Laucevicius E. Popierus Lietuvoje XV-XVIII a. = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV-XVIII в.: [текст] / E. Laucevicius. – Vilnius: Mitnis, 1967. – 287 с.